

נשיא ומייסד
הרב שאול ישראלי זצ"ל

חמדת ימים HEMDAT YAMIM

פרשת השבוע חיי שרה תשפ"ה

127 / 137 - תכלית הידיעה שלא נדע?

הרב יוסף כרמל, ראש כולל 'ארץ חמדה'

"ויהיו חיי שרה מאה שנה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעֵי שָׁנִים שְׁנֵי חַיֵּי שָׂרָה" (בראשית כג, א)

פעמיים התורה מכריזה כך, למרות שפרשטנו עוסקת במותה של שרה אמנו. לכאורה היה מתאים לכתוב: "וְתָמַת שָׂרָה בְּקָרְנֵת אֶרְבַּע הוּא כְּרֹדֵן בַּת מָאָה שָׁנָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעֵי שָׁנִים".

קולמוסים רבים נשברו תוך ניסיון לענות על שאלה זו. לדוגמא: "ויהיו חיי שרה. זה הוא שאמר הכתוב "חיים שאל ממך נתתה לו ארך ימים עולם ועד" (תהלים כא, ה). איזה חיים שהוא עולם ועד, זה חיי העולם הבא" (מדרש הגדול בראשית שם). כלומר, החיים הרמוזים בפסוק הם החיים בעולם הבא, שהם האמיתיים, ומבחינה זו חיה של שרה לא נסתיימו. מה שנדמה כחיים בעולם החומר איננו באמת חיים. ננסה ללכת בכיוון דומה אבל תוך שימוש בהגדרות שונות.

הפרשה פותחת במספר 127, ולקראת סופה, מופיע בפסוק עם סגנון קרוב, המספר 137: "וְאֵלֶּה שְׁנֵי חַיֵּי יִשְׁמָעֵאל מֵאֵת שָׂרָה וְשְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְשִׁבְעֵי שָׁנִים וַיָּגֹעַ וַיָּמָת וַיֵּאָסֶף אֶל עַמְּיוֹן" (כה, יז). (ברמז מוזכר המספר 137 גם בתחילת הפרשה, כאשר שרה היתה בת 127 אברהם היה בן 137) מספר זה מופיע בפרשת וארא שתי פעמיים נוספות (שמות ו, טז, וכן בפסוק כ), בציון מספר שנות חייהם של לוי בן יעקב ושל עמרם אבי משה (סימן מובהק לכך שמדובר במידע חשוב).

ננסה להסביר את הקשר, וממילא לתת תשובה גם לשאלתנו הראשונה.

הקדמה. רבי ידעיה הפניני הַפְּדֻשִׁי (רופא משורר ופילוסוף חי בפרובנס 1340-1270) בספרו בחינות עולם (יג, מה) קבע "תכלית הידיעה שלא נדע". רבים ציטטו אותו והסכימו עמו. גם כאן צריך לשאול את אותה שאלה במילים אחרות. אם באי ידיעה עסקין אז כיצד ניתן להגדיר אותה כתכלית הידיעה?

נשווה את תכלית לימוד התורה למטרתו של המדע. באופן עקרוני, מטרתו של המדען לדעת כמה שיותר, להבין את העקרונות ולנסות לכתוב משוואה שתתן את התוצאה של כל ניסיון. במידה ותוצאות הניסיונות לא יתאימו למסקנות המדעיות, המשמעות היא שידיעתנו איננה שלמה ויש להמשיך לחקור. לכאורה, אי אפשר לבנות גשר שיחבר את השניים - לימוד התורה שמטרתו המסקנה של אי הידעה, והעיסוק במדע שמטרתו היא לדעת.

המדע החל לגלות, לפני כמאה שנים, שיש כמה תחומים שבהם אי אפשר להגדיר את הממצאים בנוסחה פיזיקלית מהסוג המקובל. הראשון קשור לאלקטרון, חלק מהותי ומרכזי של כל אטום. עיקרון אי הוודאות מלמדנו שכנראה לא נצליח לדעת את כל הנתונים על האלקטרון, כגון את מיקומו וגם את התנע (כמות התנועה-מומנטום) שלו. השני, לא נצליח כנראה להכניס למערכת נוסחאות אחת, את ארבעת הכוחות שפועלים בטבע: כוח המשיכה, הכוח החשמלי - האלקטרומגנטי, הכוח האטומי החלש והכוח האטומי החזק. ניתן עוד דוגמא, שלישית: כנראה שלא נצליח להכיר ולהגדיר את היקום על כל חלקיו ומיקומם, ביחס לנקודה מסוימת.

לאחרונה מתפתחת תנועה של אנשי מדע, שמקבלים את הכרזתו של רבי ידעיה הפניני הַפְּדֻשִׁי, ומכירים בכך שיש ישות טרנסצנדנטלית מחוץ לעולם החומר, המנהלת את ההתרחשויות בעולם זה. הם אומנם עדיין אינם מאמינים בקב"ה, אבל זו התקדמות אדירה מבחינת תולדות האנושות. אחת הסיבות להתפתחותה של תנועה זו היא ההכרה, כפי שתיארנו לעיל, שההשגה האנושית מוגבלת. סיבה נוספת היא גילויים של "קבועים" (Constants) שלא התקיימו, העולם לא היה קיים בצורתו הנוכחית. אחד הקבועים החשובים הוא 1 חלקי 137. כינויו הוא 'קבוע המבנה העדין', או 'קבוע המבנה הדק'. קבוע זה הוגדר בידי ארנולד זומרפלד (שנרדף בידי הנאצים משום שעסק ב"פיזיקה יהודית") כיחס בין מהירות האלקטרון במסלול הראשון במודל האטום היחסותי של נילס בוהר (חתן פרס נובל היהודי, אימו הייתה יהודייה ואביו דני), לבין מהירות האור בריק (vacuum). הוא גם היחס בין עוצמת הכוח האטומי החזק לבין הכוח האלקטרומגנטי. ממשיך דרכו היה וולפגנג פאולי (חתן פרס נובל, יהודי על פי ההלכה, אע"פ שהוריו המירו דתם כדי לשרוד מדעית בגרמניה), שבסוף ימיו התחיל להתעניין בלימודי תורת הסוד, גם בגלל שגילה כי קבלה בגימטריה שווה 137. לעני"ד, יתכן שהתפתחות זו היא חלק מהתחלת התגשמות הנבואות על כך שכל העולם, בסופו של דבר, יכיר במלכות שדי (מה שמודגש כל כך בתפילתו של יהושע בן נון, עלינו לשבח).

בכל מקרה, תחילת פרשת חיי שרה (127) מציבה בפנינו קביעה, כי עיקר החיים הוא מה שלא גלוי. חיי שרה הם ביטוי ודוגמא לחיים הרחוקים על פי התורה. סוף פרשת חיי שרה (137) רומז לנו כי עיקרון יסודי במדע, הוא ההבנה שמאחורי מה שאנו חושבים שאנו יודעים, מסתתר כל כך הרבה שאיננו יודעים.

נתפלל לשלום הפצועים, החוזרת החטופים, החוזרת העקורים

ולנחמה לכל המשפחות היקרות ששילמו את המחיר הכבד ביותר של רשעות אויבנו.

(לשיעורי הרב יוסף כרמל ביוטיוב)

לענין הנופלים במערכה על הגנת המולדת היי"ד

לְעֵי לֹוִי זְשֵׁמַת

הרב ד"ר ג'רי האכבוים י"ח באדר ב' תשפ"ב	הרב ישראל אהרוני י"ד בכסלו תשפ"ג	מר משה וסרצוג כ' בתשרי תשפ"א	הרב יהושע רוזן ט"ו באדר א' תשפ"ב	הרב ישראל רוזן י"ג בחשוון תשע"ח	הרב שלמה מרזל י' באייר תשע"א
מר שמואל וגבי אסתר שמש י"ז בסיוון / כ' באב	הרב שלמה מרזל י' באייר תשע"א	הרב ראובן וחייה לאה אברמן ט' בתשרי תשע"ו / כ' בתשרי תשפ"ב	הרב ר' שמואל וגבי רבקה ברנדמן ט"ז בטבת תשפ"ג / ח' באייר תשפ"א	הרב אשר וגבי סוזן וסרטייל ט"ז בכסלו / אלול תש"ף	הרב יוסף מרדכי שמחה שטרן נלבי"ע כ"א באדר א' תשע"ד
הרב אליהו כרמל וגבי מלכה טויבע כרמל ח' באייר תשע"ו / י"א במנחם-אב תשס"ט	ר' מאיר וגבי שרה ברכפלד (שרה - ט"ז בטבת תש"ף)	הרב שמואל כהן שבט תשפ"א	מר יצחק וגבי נעמי טרשנסקי כ"ח באדר תשפ"א / י"ד אדר ב' תשפ"ד	מר זליג וגבי שרה ונגרובסקי כ"ה בטבת תשפ"ב / י' בתמוז תשע"ד	בלהה בת ישראל מרמורש א' מנחם אב תשפ"א
תמר ליכטנשטט ע"ה כ"ז בחשוון תשס"ז	גבי ג'ולי קושיצקי י"ט באדר ב' תשפ"ב	גבי מירה קושיצקי נלבי"ע כ"ב בסיוון תשפ"ג	מרת לאה מאיר כ"ז בניסן תשפ"ב	מר אלישע בן רבקה וגבי שושנה בת שרה	הרב נפתלי צבי יהודה בר אילן מנחם אב תשפ"ד

ארץ חמדה, ע"ר Eretz Hemdah

רח' ברוריה 2, ירושלים 91080 Bruriya St.,

www.ERETZHEMDAH.ORG טל: 02-5371485 info@eretzhemdah.org

חמדת השבת

הרב בצלאל דניאל – ראש תוכנית "מורנו" מבית 'ארץ חמדה'

באלו תנאים ניתן לאכול אחרי השקיעה בצאת השבת

- נשאלנו על בית כנסת, בו נהוג לקיים שיעור תורה או לימוד בשעת סעודה שלישית. המשתתפים אוכלים תוך כדי הלימוד. חלקם נוטלים ידיים וחלקם לא. האירוע העלה אצל השואל מספר שאלות:
- עד מתי המשתתפים רשאים להתחיל את הסעודה השלישית?
  - חלק מהאנשים נוטלים את ידיהם, וחלקם לא. האם זה בעייתי?
  - האם יש להעיר למי שלא נוטל ידיו או מתחיל את סעודתו אחרי השקיעה?

אכן, שאלה מעשית וחשובה. כדרכנו, נפרוש את עיקרי הסוגיה תוך שנתחקה אחר עקרונות הפסיקה בנושא זה.

במסכת פסחים (קה ע"א) דנים על אנשים האוכלים סמוך לכניסת השבת. רב המנונא קובע שבכניסת השבת יש לעצור את הסעודה ולקדש, ואילו בצאת שבת אין צורך להפסיק את הסעודה ולהבדיל. הגמרא מדגישה שהכוונה היא שאין חובה לעצור את הסעודה בכדי להבדיל, אך אין זה אומר שמותר להתחיל את הסעודה בהגיע שעת ההבדלה. הגמרא מסיימת במחלוקת אם מותר לשתות מים בהגיע שעת ההבדלה. הראשונים (רי"ף רמב"ם רא"ש) פוסקים שמותר לשתות מים, וכן פסק השולחן ערוך (סימן רצ"ט סעיף א). יש לציין שכף החיים חושש לשיטת הגאונים, ואוסר לשתות מים בהגיע שעת ההבדלה. מתוך הדברים עלינו לברר שלושה דברים:

א. ההיתר הוא להמשיך 'סעודה'. מה מוגדר כ'סעודה' לעניין היתר המשך האכילה?

ב. מלשון הגמרא משמע שהדין מתחיל בצאת השבת, וכך לשון הרמב"ם "היה אוכל בשבת ויצא השבת". עלינו להגדיר את שעת יציאת השבת לעניין זה.

ג. במידה ואדם טרם אכל סעודה שלישית, וכעת ישנו ספק אם הוא רשאי לאכול: האם עליו להחמיר בחובת סעודה שלישית, או שעליו להחמיר באיסור אכילה לפני ההבדלה?

נברר את השאלה הראשונה:

הרמב"ם (הלכות שבת פרק כט הלכה יב) כותב שמי שהיה בתוך סעודתו, רשאי לסיים את סעודתו ולברך לפני שיבדיל. אך אם היה 'בתוך השתיה' מפסיק ומבדיל לפני שימשיך לשתות. וכאן עולה שאלת הגבול בין 'סעודה' ו'שתיה'.

בערוך השלחן (סימן רצט סעיף ה) פוסק שהיתר המשך האכילה מבוסס על 'סעודה'. אם כך, רק אם אכל לחם, או קבע סעודה על מיני מזונות (כלומר: נטל ידיו ובכוונתו לאכול שיעור ד' ביצים של פת הבאה בכיסנין). כל מה שאינו 'סעודה' במובן של נטילת ידיים וקביעות ברכת המזון אינו מתיר את המשך האכילה.

ברם, הלבוש (סימן רצט סעיף א) מחדש שהסיבה שמותר להמשיך לאכול ולשתות בהגיע שעת ההבדלה היא מפני ש'כיוון שקבע לכבוד השבת, נמשך השבת עם קביעות' (הדברים מבוססים על לשון הגמרא, האומרת שהשבת 'קובעת לקידוש, ואינה קובעת להבדלה' – כלומר, החובה לעצור את הסעודה בכניסת השבת מבוססת על כך שאינו רשאי להמשיך לאכול סעודת חול אחרי כניסת השבת. לעומת זאת, בצאת השבת, יציאת השבת אינה מחייבת כל עוד הוא אוכל). כאמור, הנושא אינו איסור אכילה בהגיע השקיעה, אלא איסור להתחיל לאכול מעת שחובת ההבדלה חלה עליו. אם כך, כל עוד הוא עוסק בקיום מצוות סעודה שלישית, חובת ההבדלה אינה חלה עליו. אם כך, אם אוכל מזונות לקיים מצוות סעודה שלישית, אין חובה לעצור את אכילתו. כך מדייק שבט הלוי (חלק ח סימן לו) ואור לציון (חלק ב פרק כב שאלה ח). בש"כ (פרק נט הערה מז) מספר שהגרש"ז הסתפק כמי לפסוק בזה.

נעבור לשאלות האחרות, השנייה והשלישית:

כאמור, איסור האכילה נובע מחובת ההבדלה שחלה עליו. לאור זאת לכאורה אין חובה לאסור עד שאכן יהיה ספק שהגיע צאת הכוכבים. תובנה זו פותחת בפנינו שני דיונים:

א. הרמב"ם מנסח "היה אוכל בשבת ויצא השבת". בשו"ת זכור ליצחק (סימן פב) מדייק מכאן שהרמב"ם סובר כדעת בעל המאור, שהאיסור חל רק בצאת הכוכבים, כאשר ברור שהגיעה שעת ההבדלה. לאור זאת הוא מפרש את דברי השו"ע באופן דומה. אמנם רוב הפוסקים חלקו על קריאה זו (יצחק ירנן חלק ג סימן יג האריך לדחות את דבריו), אך זו ודאי דעת בעל המאור, ויתכן שנצרך אותה לספק.

ב. באגרות משה (אורח חיים ד שאלה סב) אומר שיש ספק אם שקיעת החמה מתחילה בשעת השקיעה הנראית לעינינו, ולמעשה אומר שיש מקום לסמוך על כך שרק כעבור זמן מה אכן נכנסים לספק בין השמשות. המשנה ברורה (רצט ס"ק א) פוסק שמי שלא אכל סעודה שלישית ייטול ידיים ויאכל סעודה שלישית עד חצי שעה לפני צאת הכוכבים.

כמובן שבארץ ישראל לא יתכן לאסור להתחיל סעודה חצי שעה לפני צאת הכוכבים – בשעה זו השמש גלויה לעינינו לחלוטין! על פי החישוב היחסי של הזווית אליה מגיעה השמש חצי שעה לפני צאת הכוכבים בארצות אירופאיות, אליהם התייחס המשנה ברורה, הפוסקים מסיקים שלפי שיטה זו ניתן לאחר את שעת השקיעה ב-13 דקות. כך פוסק הרב עובדיה (לווית חן כאן) והרב מלמד (פניני הלכה פרק ז אות ה).

בשו"ת במראה הבזק (חלק ז סימן ע) ביארנו שהקולא הזאת נאמרה ביחס למקומות בהם מחמירים כשיטת ר"ת לעניין הגדרת השקיעה וצאת הכוכבים (כפי שמבואר בדברי הרב פיינשטיין עצמו, חלק יורה דעה סימן יז אות כו). ברוב העדות שלנו בארץ ישראל לא מקובל להחמיר כשיטת ר"ת (ואפילו לעניין צאת השבת, שהוא ספק איסור כרת וסקילה), ולכן תמוה לסמוך על שיטתו להקל בעניין זה. כך גם פוסק הגרש"ז (שש"כ פרק נו סעיף ד הערה יז). ברם, בהערה הבאה השש"כ מוסיף שאין למחות ביד מי שסומך על שיטה זו להקל, כפי שמבואר בשער הציון (סימן רצט ס"ק ב) ובמנוחת אהבה (פרק ט הערה 9) שמצוות סעודה שלישית, בצירוף שיטת בעל המאור (ואולי גם הרמב"ם), דוחים את איסור הדרבנן של אכילה לפני ההבדלה.

ברם, באותה תשובת במראה הבזק פסקנו לסמוך על הלוח המאחר את השקיעה ביותר, וכן כל עוד ניתן לראות את השמש, גם אם בלוחות כתוב שהשקיעה כבר הייתה.

למעשה, היוצא מכל הנ"ל:

1. לכתחילה יש ליטול ידיים לסעודה שלישית לפני השקיעה, ואזי מותר להמשיך לאכול עד שמברך ברכת המזון, וכן אם אוכל מזונות בכוונה לקיים את מצוות סעודה שלישית רשאי להמשיך. אך אם הוא אוכל פירות או שותה וכדו' עליו להפסיק בשקיעת החמה.
2. כל עוד השמש נראית לעין, או שיש לוח האומר שטרם הגיעה השקיעה, מותר להתחיל לאכול.
3. אסור למי שכבר קיים את מצוות סעודה שלישית להתחיל לאכול משתשקע החמה. ברם, אין למנוע את מי שטרם קיים את מצוות סעודה שלישית מהתחלת סעודה תוך 13 דקות מהשקיעה. ואמנם איננו פוסקים זאת מעיקר הדין, שכן איננו נוהגים כר"ת, אף לעניין איסורי תורה. אך מכיוון שהאדם מבקש לקיים מצווה, וסומך על גדולי ישראל לעניין איסור דרבנן בלבד, אין למנוע זאת ממנו.

ארץ חמדה – קישור לשיעורי "מורנו" בוטיוב

ניתן ליצור קשר עם הכותבים דרך: info@eretzhemdah.org

מתפללים לרפואתם השלימה, בתוך שאר חולי עם ישראל:		החייל, איתמר חיים בן ציפי ציפורה	
שמואל בן ברוריה	ניר רפאל בן רחל ברכה	חנה בת אוריה	טל שאול בן יפה
אוראל בן דליה	רות צפורה בת חנה	נטע בת מלכה	הילל בן תמר שפרה
מאירה בת אסתר	הילה צפנת בת שרה טובה	שלומית בת לאה	יאיר ידידיה בן מיכל בינה
שלמה בן שלומית	עובדיה בן אסתר מלכה	נעם בן שלומית	עודד בן חיה
ר' יצחק בן בריינדל גיטה	ניר יצחק רפאל בן יפה	רבקה בת שרה בלה	ישי בן מרים
		מינדה לאה בת ליפשה	חיים מרדכי פרץ בן אסתר מלכה

ארץ אגדה

הרב מרדכי הוכמן

הורי שמואל ומצוות המלוכה

בספר שמואל מסופר שבני ישראל באו לשמואל הנביא וביקשו שיבחר עבורם מלך שימלוך עליהם. וד' ראה בבקשה זו דבר רע, אך למרות זאת הסכים ד' להעמיד להם מלך. וצריך לברר מדוע הסכים ד' לבקשתם, אם זו בקשה רעה.

את בקשת העם להעמיד להם מלך ניתן לחלק לארבעה שלבים חשובים. בתחילה בני ישראל פנו לשמואל שיעמיד להם מלך: "ויאמרו אליו הנה אֵתָה זְקֵנֶת וּבְנֶיךָ לֹא הֵלְכוּ בְדַרְכֶיךָ עִתָּה שִׁימָה לָנוּ מֶלֶךְ לְשֹׁפְטֵנוּ כְּכָל הַגּוֹיִם". הדבר היה רע בעיני שמואל ובעיני ד', אך ד' הורה לו להסכים לבקשתם בתנאי שיזהיר אותם מפני העריצות המתלווית לשלטון של מלך. בשלב השני שמואל הזהיר אותם מפני עריצות המלך אך הם התעקשו שיעמיד להם מלך: "וַיִּמָּאֲנוּ הָעָם לְשֹׁמֵעַ בְּקוֹל שְׁמוּאֵל וַיֹּאמְרוּ לֹא כִּי אִם מֶלֶךְ יִהְיֶה עֲלֵינוּ: וְהָיִינוּ גַם אֲנַחְנוּ כְּכָל הַגּוֹיִם וְשֹׁפְטֵנוּ מִלְכָּנוּ וַיִּצָּא לְפָנֵינוּ וַיְנַלְחֵם אֶת מִלְחַמְתֵּנוּ". בשלב השלישי שמואל הציג את שאול בפני העם והמליך אותו עליהם. בשלב הרביעי לאחר ששאל הושיע את ישראל והיכה את נחש מלך בני עמון, כינס שמואל את העם פעם נוספת והמליך עליהם בשנית את שאול, ואז ביקש שמואל מד' שימטיר להם מטר בעת הקציר כדי להוכיח להם את רעתם בבקשה להעמיד להם מלך, וד' נענה לו והמטיר מטר, ומסופר: "ויאמרו כל העם אל שמואל התפלל בעד עבדיך אל ד' אלהיך ואל נמות כי יספנו על כל חטאתינו רעה לשאל לנו מלך". ושמואל התפלל בעדם והמטיר הפסיק, ושמואל הזהיר אותם שימשיכו לבטוח בד'.

לפי פשטות הספר, בקשת ישראל משמואל להעמיד להם מלך היא עבירה המצדיקה הורדת מטר בעת קציר, אמנם צריך להעמיק בשיטת הרמב"ם בהבנת הדברים. כאשר מתאר הרמב"ם את המלך הרצוי הוא מצטט את לשון בני ישראל בבקשתם החוזרת להעמיד להם מלך. וז"ל הרמב"ם (הלכות מלכים ד, י): "...תהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהלחם מלחמות ד', שאין ממליכין מלך תחלה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר - וּשְׁפָטֵנוּ מִלְכָּנוּ וַיִּצָּא לְפָנֵינוּ וַיְנַלְחֵם אֶת מִלְחַמְתֵּנוּ". ולכאורה הדבר תמוה, אם ד' ראה בבקשתם דבר רע, מדוע מצטט הרמב"ם בהלכותיו את לשון בקשת בני ישראל משמואל.

מלוכת משפטי התורה

תחילה יש לברר מהי הצורה השלטונית הנוספת שקיימת בישראל עוד לפני המלכת המלך. בתחילת פרשת שופטים נאמר (דברים טז, יח-כ):

"שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֵּן לָךְ בְּכָל שְׁעָרֶיךָ אֲשֶׁר ד' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לְשִׁבְטֶיךָ וְשָׁפְטוּ אֶת הָעָם מִשְׁפֵּט צֶדֶק: לֹא תִטֶּה מִשְׁפֵּט לֹא תִכֹּר פְּנִים וְלֹא תִקַּח שֹׁחַד כִּי הַשֹּׁחַד יַעֲוֶר עֵינֵי חֲכָמִים וְיִסְלַף דְבַר צְדִיקִים: צֶדֶק צֶדֶק תִּרְדֹּף לְמַעַן תַּחֲיֶה וְיִרְשֶׁת אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר ד' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ: יש כאן ציווי לכל אחד מישראל לחבור ולהתאגד עם חבריו כדי להעמיד שופטים בכל מקום, והשופטים אמורים לשפוט משפט צדק. ברור שמשפט הצדק הזה הוא משפט התורה, כאמור לפני כן (דברים ד, ח): "ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת אשר אנכי נתן לפניך היום". ובהמשך הציווי על העמדת השופטים מוזכר שרדיפת הצדק תעזור לירושת הארץ. וכפי שכותב שם רש"י: "למען תחיה וירשת את הארץ - כדאי הוא מנוי הדיינים הכשרים להחיות את ישראל ולהושיבן על אדמתן".

אמנם צורת שלטון זו תלויה מאוד ברצון העם. גם אם נמצאו בעיר שופטים היודעים את דין התורה, צריך שיהיו בעיר גם שוטרים שיכופו את פסק הדין שלהם, וצריך שבעלי הדין יפחדו מהם. ולצורך כך צריך שתהיה הסכמה מתושבי העיר לתקציב עבור שוטרים שכאלו. ומסתבר שלא תמיד יש תקציב לשוטרים, וממילא מסתבר שבעלי הדין היו מגיעים אל השופטים רק מרצונם הטוב. ואמנם אם הדין ידוע כגדול הדור מפחדים בדרך כלל בעלי הדין להמרות את פיו, אך אם אינו ידוע כאחד שכזה, פעמים שהלחץ החברתי אינו מספיק כדי לאכוף את משפטי התורה. בעיות של קיום משפטי התורה מתוארות בספר שמואל, וכדלקמן.

המלך משיח כפתרון לבעיות בכהונה הגדולה

מהעיון בספר שמואל עולה שיש קשר בין היכולת של השופט לכפות את חוקי התורה לבין ירושת הארץ. בתחילה מסופר על עלי ובניו. עלי הכהן הגדול היה המנהיג של אותה התקופה, אולם בניו חטאו והחטיאו את העם. עלי ידע מכך והוכיח את בניו, אך הם לא נכנעו בפניו, ולעת זקנותו של עלי כבר לא היה לו כוח להעביר אותם מתפקידם. בעקבות כך בא "איש אֶ-להים" אל עלי וניבא עונשים רבים ובכללם: "וְזָה לְךָ הָאִוֶּת אֲשֶׁר יְבֹא אֶל שְׁנֵי בְנֶיךָ אֶל חֲפְנֵי וּפִינְחָס בְּיוֹם אֶחָד זְמוֹתוֹ שְׁנֵיהֶם: וְהִקְיַמְתִּי לִי כֹהֵן נֶאֱמָן כְּאֲשֶׁר בְּלִבִּי וּבְנַפְשִׁי יַעֲשֶׂה וּבְנִיתִי לוֹ בֵּית נֶאֱמָן וְהִתְהַלַּךְ לִפְנֵי מִשְׁיַחֵי כָּל הַיָּמִים: " (שמואל א ב, לד-לה). מותם של בני עלי היה במלחמה מול הפלישתים שבסופה כבשו הפלישתים חלקים מארץ ישראל ושרפו את משכן שילה. ומכאן שאי קיום חוקי התורה ובכלל זה ביזוי העבודה במשכן עלול להביא חס ושלום לאובדן חלקים מארץ ישראל.

"מִשְׁיַחֵי" שהוזכר בנבואה זהו הוא מלך ישראל, והוא מוזכר כבר לפני כן בספר בסיום שירת חנה: "ד' יַחַתּוּ מְרִיבָיו, עָלָיו בְּשָׂמִים יִרְעֶם, ד' יָדִין אֶפְסֵי אֶרֶץ, וַיִּתֵּן עֹז לְמַלְכּוֹ וַיְגַרֵם קֶרֶן מִשְׁיַחוֹ". חנה באה למשכן וראתה את השחיתות של בני עלי, ולכן מסתבר שכשהיא התפללה שיבוא מלך המשיח ויטפל בבעיות של עם ישראל, היא התכוונה שבכלל זה הוא גם יעביר את בני עלי מתפקידם. דבר זה ניבא גם "איש אֶ-להים" שבא אחר כך לעלי. לפי מדרש חז"ל הוא היה אלקנה, ונמצא שהוריו של שמואל - אלקנה וחנה - התפללו וניבאו לבואו של מלך ישראל, שיעמיד את הדת על תילה. ואכן, לבסוף שלמה המלך משח את צדוק לכהן גדול ואילו זרע עלי סולק מהכהונה הגדולה.

קיום משפט התורה כעזר לכיבוש הארץ

כאמור לעיל, בתורה הובטח שאם ישראל ישמרו את משפטי התורה הם יירשו את הארץ. ואכן בספר שופטים מסופר שבני ישראל עלו לדבורה הנביאה כדי שתשפוט אותם במשפטי התורה, ובהמשך דבורה קיבלה נבואה מד' שקרא לישראל לצאת למלחמה מול יבין מלך כנען. וד' עזר לישראל בניסים ונחל קישון גרף את מרכבות סיסרא, ובמשך הזמן גברה יד ישראל והם הכניעו את יבין מלך כנען.

עקרון זה חוזר גם בספר שמואל. מסופר שם ששמואל הורה לבני ישראל להסיר את אלהי הנכר מקרבם ולעבוד רק את ד'. לאחר מכן שמואל כינס את כל ישראל במצפה, והם צמו והתפללו לד', ומסופר "וַיִּשְׁפֹּט שְׁמוּאֵל אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בַּמִּצְפָּה". וביאר רש"י "וַיִּשְׁפֹּט שְׁמוּאֵל - בֵּין אִישׁ לרעהו על עסקי ממון שביניהם או על עסקי עבירה שעברו". ומסופר שהפלישתים שמעו שבני ישראל התכנסו במצפה, ולכן התכנסו הפלישתים ובאו להילחם בישראל. בני ישראל פחדו מהפלישתים וביקשו משמואל שיתפלל עליהם. שמואל התפלל עליהם, וד' נענה לו ומסופר: "וַיְהִי שְׁמוּאֵל מַעֲלָה הַעוֹלָה וּפְלִשְׁתִּים נָגְשׁוּ לְמַלְחָמָה בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּרְעֶם ד' בְּקוֹל גְּדוֹל בְּיוֹם הַהוּא עַל פְּלִשְׁתִּים וַיְהִימָם וַיִּנְגַּפוּ לִפְנֵי יִשְׂרָאֵל: וַיִּצְאוּ אֲנָשֵׁי יִשְׂרָאֵל מִן הַמִּצְפָּה וַיִּרְדְּפוּ אֶת פְּלִשְׁתִּים וַיִּכּוּם עַד מִתַּחַת לְבַיַּת כָּר: וַיִּקַּח שְׁמוּאֵל אֶבֶן אַחַת וַיִּשֶׂם בֵּין הַמִּצְפָּה וּבֵין הַשָּׁן וַיִּקְרָא אֶת שְׁמָהּ אֶבֶן הַעֲזָר וַיֹּאמֶר עַד הַנְּהָ עֲזָרְנוּ ד':".

ומבואר, שלאחר ששמואל שפט את העם במשפטי התורה, באה תשועה ניסית ובני ישראל כבשו בחזרה את חלקי הארץ שנלקחו מהם. אולם גם 'מוסד משפטי התורה' טעון חיזוק, וכך מתברר מהמשך ספר שמואל וכדלקמן.

הרפיון בהעמדת משפטי התורה בסוף תקופת שמואל

בהמשך ספר שמואל (א ח,א-ו) מסופר:

"וַיְהִי כְּאֲשֶׁר זָקַן שְׁמוּאֵל וַיִּשָּׂם אֶת בְּנָיו שְׁפֹטִים לְיִשְׂרָאֵל: וַיְהִי שֵׁם בְּנוֹ הַבְּכוֹר יוֹאֵל וְשֵׁם מִשְׁנֵהוּ אֶבְיָה שְׁפֹטִים בְּבָאָר שְׁבַע: וְלֹא הָלְכוּ בְנָיו בְּדַרְכֵי וַיִּטּוּ אַחֲרֵי הַבָּצַע וַיִּקְחוּ שֹׁחַד וַיִּטּוּ מִשְׁפָּט: פ וַיִּתְקַבְּצוּ כָּל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיָּבֹאוּ אֶל שְׁמוּאֵל הַרְמַתָּה: וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו הִנֵּה אַתָּה זְקֵנָה וּבְנֶיךָ לֹא הָלְכוּ בְּדַרְכֵיךָ עִתָּה שִׁימָה לָנוּ מֶלֶךְ לְשֹׁפְטֵנוּ כָּל הַגּוֹיִם: וַיַּרְע הַדָּבָר בְּעֵינֵי שְׁמוּאֵל כְּאֲשֶׁר אָמְרוּ תָנָה לָנוּ מֶלֶךְ לְשֹׁפְטֵנוּ: וַיִּתְפַּלֵּל שְׁמוּאֵל אֶל ד':".

שמואל מצטט את בקשת בני ישראל "תָּנָה לָנוּ מֶלֶךְ לְשֹׁפְטֵנוּ" והדבר רע בעיניו. ולכאורה הדבר תמוה. והרי כפי שהתבאר לעיל, הוריו של שמואל, התפללו וקיוו לבוא "מלך" ("משיח") שיפעל לטיהור מוסד הכהונה. ואם כן באופן דומה שמואל צריך לקוות ולהסכים לבחירת "מלך" שיטהר את 'מוסדות משפט התורה' שבניו השחיתו אותו. מענה לשאלה זו יש בהעמקה בדברי התנא רבי יהודה, וכדלקמן.

שיטת רבי יהודה בספרי

בתורה נאמר (דברים יז, יד-טו):

"כִּי תבֹא אֶל האֶרֶץ אֲשֶׁר ד' אֱלֹהֶיךָ נתַן לָךְ וַיִּרְשָׁתָהּ וַיִּשְׁבְּתָהּ בָּהּ וְאָמַרְתָּ אֲשִׁימָה עָלַי מֶלֶךְ כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סְבִיבֹתַי: שׁוֹם תִּשִּׂים עָלַי מֶלֶךְ אֲשֶׁר יִבְחַר ד' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ מִקְרֵב אַחֲיֶיךָ תִּשִּׂים עָלַי מֶלֶךְ לֹא תוּכַל לִתֵּת עָלַי אִישׁ נָכְרִי אֲשֶׁר לֹא אַחִיךָ הוּא: "

ובספרי נחלקו התנאים כיצד להתייחס לפרשיה זו, וז"ל הספרי (דברים, פרשת שופטים פיסקא קנו): "וְאָמַרְתָּ אֲשִׁימָה עָלַי מֶלֶךְ, רַבִּי נְהוֹרִי אֹמֵר הִרִי זֶה דָּבָר גָּנִי לְיִשְׂרָאֵל שֶׁנֶּאֱמַר 'כִּי לֹא אַתָּה מְאֹסוּ כִּי אַתָּה מְאֹסוּ מִמֶּלֶךְ עָלֵיהֶם'. אִמַּר רַבִּי יְהוּדָה וְהֵלֵא מִצוּהַ מִן הַתּוֹרָה לְשֹׂאוֹ לְהֵם מֶלֶךְ שֶׁנֶּאֱמַר 'שׁוֹם תִּשִּׂים עָלַי מֶלֶךְ'. לָמָּה נִעֲנָשׁוּ בִּימֵי שְׁמוּאֵל לִפִּי שֶׁהִקְדִּימוּ עַל יָדָם 'כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סְבִיבֹתַי' ".

רבי נהוראי הסיק מספר שמואל, שמינוי מלך על ישראל הוא גנאי לישראל - שנאמר 'כִּי לֹא אַתָּה מְאֹסוּ כִּי אַתָּה מְאֹסוּ מִמֶּלֶךְ עָלֵיהֶם'. מאידך רבי יהודה מסיק מספר שמואל - מדברי חנה אמו של שמואל ומדברי איש האלקים (אביו של שמואל) - שמינוי מלך הוא דבר רצוי שיש להתפלל עליו, ואם כן צריך להבין ש'שׁוֹם תִּשִּׂים עָלַי מֶלֶךְ' היא מצווה. ואמנם צריך למצוא פתרון לסתירה שבין ההתנגדות שמגלה שמואל כלפי בקשת העם, לבין הכמיהה של הוריו לבוא המלך המשיח. ורבי יהודה מסביר שהמצווה היא להעמיד את המלך מצד צורך אמיתי של העם, ולא מתוך תאוה לחיקוי הגויים.

רבי יהודה מסביר שלשון התורה - "וְאָמַרְתָּ אֲשִׁימָה עָלַי מֶלֶךְ כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סְבִיבֹתַי" - היא ציטוט של בקשה שהתורה רואה אותה באופן שלילי, והיא בקשת מלך מתוך רצון לחקות את הגויים. והתורה אומרת שלא לבקש באופן שכזה, אלא לבקש מלך שיחזק את חוקי התורה, ובכלל משימותיו תהיה גם מלחמה כנגד אויבי ישראל. מלך שרוצה לחזק את חוקי התורה הוא מלך שד'

רוצה בו, ועליו מדברת התורה מייד בסמוך – "שום תשים עליו מלך אשר יבחר ד' אלהיך בו... והיה כשבתו על פסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת... והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו".

בפעם הראשונה וכן בפעם השניה שביקשו ישראל משמואל שיקים להם מלך, הם הקדימו מלים שמגלות שרצונם במלך כמו הגויים, ולכן בקשתם היתה לא רצויה בעיני שמואל ובעיני ד'. וכפי שאומר רבי יהודה: "למה נענשו בימי שמואל לפי שהקדימו על ידם 'כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סָבִיבְתֵי' ". אבל המשך הבקשה היתה בקשה ראויה מצד עצמה, ולכן מצטט הרמב"ם בהלכותיו את המשך בקשת ישראל - "וּשְׁפָטְנוּ מִלְכְּנוּ וְנִצָּא לְפָנֵינוּ וְנִלְחַם אֶת מִלְחַמְתָּנוּ".

שאלו בתרעומת

בברייתא שבתלמוד מורחבת שיטת רבי נהוראי, וז"ל (סנהדרין דף כב, ב): "רבי נהוראי אומר: לא נאמרה פרשה זו אלא כנגד תרעומתן". אך רבי יהודה חולק בענין זה על רבי נהוראי, ולדעת רבי יהודה חלקה הראשון של פרשיית המלך נאמר אמנם כנגד תרעומתן של ישראל, אך חלקה השני של הפרשה היא מצווה בפני עצמה, וכפי שיש להסיק מדברי חנה ומדברי איש האלקים, שקיוו לביאתו המהירה של המלך המשיח. וכן מבאר הרמב"ם (הלכות מלכים א, ב): "מאחר שהקמת מלך מצוה למה לא רצה הקדוש ברוך הוא כששאלו מלך משמואל, לפי ששאלו בתרעומת, ולא שאלו לקיים המצוה אלא מפני שקצו בשמואל הנביא, שנאמר כי לא אותך מאסו כי אותי מאסו וגו'".

ד' קרא את מחשבות לבם, וראה שבסתר ליבם הם חפצים שהמלך יקבע חוקים בשכל אנושי, שיחליפו את חוקי התורה שאותם קבע ד'. וכפי שביאר שם מצודות: "כי הנה לא אותך מאסו כי הלא לא עשו דבר בלתיך, אבל בי מאסו ולא חפצו במשפטי התורה". אמנם מכיוון שבכל אופן מצווה מן התורה להעמיד מלך, הסכים ד' לבקשתם אפילו שכוונתם הפנימית לא היתה לטובה. ואמנם, המלכים הראשונים שהועמדו לישראל שהם שאול ודוד השתדלו לחזק את הדת. על שאול מסופר (שמואל א כח, ט): "אֲשֶׁר עָשָׂה שְׂאוּל אֲשֶׁר הִכְרִית אֶת הָאֲבוֹת וְאֶת הַיְדֻעָנִי מִן הָאָרֶץ". ועל דוד מסופר (שמואל ב ח, טו): "וַיִּמְלֹךְ דָּוִד עַל כָּל יִשְׂרָאֵל וַיְהִי דָוִד עֹשֶׂה מִשְׁפָּט וַיִּצְדָּק לְכָל עַמּוֹ".

המלך יהושפט וקיום משפט התורה

העקרון שהעמדת משפט התורה על תילו מביא לירושת הארץ מודגש מאוד אצל המלך יהושפט. ובאופן סמלי שמו של המלך - יהושפט - מעיד עליו שד' הוא השופט, וכפי שאכן קיים יהושפט את המשמעות הזו, וכדלקמן.

בספר דברי הימים מסופר שבתחילת מלכותו של יהושפט את שריו ואת הלויים ללמד את תורת ד' ברחבי מלכותו, ומסופר שד' עזר לו נגד הגויים והם נכנעו בפניו גם בלא מלחמה: "וַיִּלְמְדוּ בִיהוּדָה וְעַמָּהֶם סֵפֶר תּוֹרַת ד' וַיִּסְבּוּ בְּכָל עָרֵי יְהוּדָה וַיִּלְמְדוּ בָעָם: וַיְהִי פַחַד ד' עַל כָּל מַמְלְכוֹת הָאָרְצוֹת אֲשֶׁר סָבִיבוֹת יְהוּדָה וְלֹא נִלְחְמוּ עִם יְהוֹשָׁפָט: וּמִן פְּלִשְׁתִּים מִבְּיָאִים לִיהוֹשָׁפָט מִנְחָה וְכֶסֶף מִשָּׂא גַם הֶעֱרַבְיָאִים מִבְּיָאִים לוֹ צֶאֱן...".

אמנם לאחר מכן יהושפט בנה מבצרים רבים וארגן צבא ענק, והוא חיתן את בנו עם בתו של אחאב מלך ישראל, ולאחר זמן רב הוא גם הצטרף לאחאב למלחמה מול ארם. הצבא המשותף לישראל וליהודה נכשל במלחמתו מול צבא ארם. ויהושפט התפלל לד' וניצל ושב לירושלים. הנביא יהוא בן חנני אמר ליהושפט שהוא נכשל משום שהתחבר לאחאב הרשע. אולם יהושפט הבין שהיתה סיבה נוספת לכשלונו, והיא שהוא לא חיזק את משפט התורה כפי שנהג בתחילת מלכותו, ומסופר: "וַיִּשָׁב יְהוֹשָׁפָט בִּירוּשָׁלַם ס וַיִּשָׁב וַיִּצָּא בָעָם מִבְּאֵר שֶׁבַע עַד הַר אֶפְרַיִם וַיִּשְׁיִבֵם אֶל ד' אֱ-לֹהֵי אֲבוֹתֵיהֶם: וַיַּעֲמֵד שִׁפְטִים בְּאָרֶץ בְּכָל עָרֵי יְהוּדָה הַבְּצֻרוֹת לְעִיר וָעִיר: וַיֹּאמֶר אֶל הַשִּׁפְטִים רְאוּ מָה אֲתֶם עֹשִׂים כִּי לֹא לְאֲדָם תִּשְׁפָּטוּ: כִּי לְד' וְעַמָּכֶם בְּדָבָר מִשְׁפָּט: " (דברי הימים ב יט, ד-ו) ומסופר שלאחר מכן נקבצו בני עמון ומואב והר שעייר להילחם ביהודה ויהושפט, ויהושפט כינס את יהודה לצום ותפילה במקדש. וד' נענה להם והגויים החלו להלחם זה בזה, עד שנפלו כולם, ובני יהודה באו ובזזו את השלל של המחנות. ומסופר: "וַיְהִי פַחַד אֱלֹהִים עַל כָּל מַמְלְכוֹת הָאָרְצוֹת בְּשִׁמְעֵם כִּי נִלְחַם ד' עִם אוֹיְבֵי יִשְׂרָאֵל: " ומתוך קורות יהושפט המלך ניתן ללמוד שהעמדת משפט התורה על תילם מביאה לירושת הארץ ולעזר ניסי במלחמות מול הגויים.

ואכן כאשר הרמב"ם מתאר את תפקידיו של מלך המשיח הוא כותב: "שאינ ממליכין מלך תחלה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר - וּשְׁפָטְנוּ מִלְכְּנוּ וְנִצָּא לְפָנֵינוּ וְנִלְחַם אֶת מִלְחַמְתָּנוּ". חיזוק מוסדות משפטי התורה מוזכר לפני עשיית המלחמות, משום שהוא גם מסייע לנצחון במלחמות.

לע"נ אמו"ר רחל בת ר' בנימין בונים ע"ה

ניתן ליצור קשר עם הכותבים דרך: info@eretzhemdah.org

הספר משטר ומדינה בישראל על פי התורה (4 כרכים) מאת הרב נפתלי בר אילן, יצא לאור בעריכה חדשה בהוצאת מכון "ארץ חמדה"

הספר מתמודד עם אתגרי השעה הניצבים בפני המדינה היהודית העצמאית ע"י ניתוח וביור מקיפים במקורות. בין הנושאים הנדונים - משטר דמוקרטי ומלוכני, שלטון החוק, הפרדת רשויות, ביקורת שיפוטית, טוהר השלטון, מדיניות פסיקלית ומוניטרית, שירותי רווחה, סל תרופות, איכות הסביבה, משפט בינלאומי, אמנת ג'נבה, כבוד האדם וחירותו, פיתוח האישיות, זכויות אזרח ועוד ועוד. זכה בפרס הרב קוק ובפרס הרב ישראלי של מכון ארץ חמדה.

(מתוך ח"ג)

Caracas, Venezuela

קרקס, ונצואלה
אדר א' תשנ"ה

טבילת אשה לאחר ימי הביוץ

שאלה

שאלתי, בדבר אשה צעירה אשר נשואה מזה מספר שנים והקב"ה לא חננה עדיין בזרע של קיימא. בבדיקות מקיפות שנערכו הגיע הרופא המטפל למסקנה כי יום הביוץ חל אצלה ביום ה-12 (שנים עשר) לאחר תחילת הַוְסֵת ויתכן שאף נמשך עד היום ה-13 (שלשה עשר). אולם דא עקא, הוֹסֵת עצמה נמשכת אצל אשה זו 7 (שבעה) ימים, כך שלאחר "שבעה הנקיים" היא מגיעה ליום ה-14, לאחר הביוץ. עיון באחרונים העלה שאין לבטל שבעה נקיים (ואולי חלקם)? אפילו לצורך קיום מצוות פו"ר (אגרות משה יו"ד ח"א סימן צ"ג).
האם ישנו פתרון לבעיה?

תשובה

אמנם צדקת שאין מתירים לקצר שבעה נקיים, אפילו לצורך מצות פו"ר, וכפי שצינת את "אגרות משה". אך בהתייעצות עם מומחים¹ התברר לנו שישנן גוללות המכילות הורמון הקרוי ESTROGEN, שגורמות לאחר את יום הביוץ. ישנם סוגים מספר של גוללות מסוג זה², ועל האשה להיוועץ ברופא המטפל, באילו מן הגוללות להשתמש.
אם אמנם האשה כבר עברה טיפולים מעין אלה, והבעיה לא נפתרה, אנא בקש ממנה פרטים לגביהם והודיענו³, משום שפרטים אלה עשויים להיות מכריעים לגבי הפתרון ההלכתי⁴.

¹ המומחים שהתייעצנו עמם: א. ד"ר דניאל מלאך - רופא נשים; ב. הרב מנחם בורשטיין - ראש מכון פוע"ה (פוריות ורפואה ע"פ ההלכה).
² בהתייעצות עם המומחים נ"ל הוזכרו כמה סוגים של גוללות, לדוגמה PREMARIN. לגבי בעיות פוריות אפשר ליצור קשר בפקס +97226517501 של מכון פוע"ה.

³ הפרטים הנצרכים:

א. מהו מספר הפעמים שניסו לטפל בדרך הנ"ל.

ב. האם בחלק מן הפעמים אכן התאחר יום הביוץ, ואף על-פי-כן לא הרתה.

⁴ ישנו פתרון רפואי קונוונציונאלי, וכן תרופות טבעוניות המסוגלות לקצר את ימי הראייה, אך תרופות אלה אינן מומלצות כפתרון ראשוני משום תופעות-הלוואי שהן גורמות, ואף בזה כדאי להיוועץ ברופא המטפל.

בשם צוות המשיבים ובברכת התורה,
הרב משה ארנרייך הרב יוסף כרמל
ראשי הכולל

גם אני מאשר:
הרב שאול ישראלי

ארץ חמדה – קישור לשו"ת במראה הבזק באתר

ניתן ליצור קשר עם הכותבים דרך: info@eretzhemdah.org

לעיין שלמה דוד בן זלמן ושרה אבנית ז"ל נלבי"ע סיון תשע"ט	לעיין רבי יעקב ז"ל בן אברהם ועיישה וחנה בת יעיש ושמחה סבג	לעיין גב' לוריינ הופמן ז"ל	לעיין חיים משה בן קוקה יהודית כהן ז"ל נלבי"ע ז' בתשרי תשע"ה	לעיין סוזי בת עליזה כהן ז"ל נלבי"ע כ"ד בחשוון תשע"ח
לעיין הנופלים במערכה על הגנת המולדת היידי				